

Research article

АГРЕСИЯ, КОНФЛИКТИ И ПРЕВЕНЦИЯ В УЧИЛИЩНА СРЕДА

AGGRESSION, CONFLICTS AND PREVENTION IN A SCHOOL ENVIRONMENT

Simona Nikolova, Assist. Ph.D. *

*Department of Psychology, SWU "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria.

Email: Simona.nikolova@swu.bg

Резюме

Изследванията на агресивността в юношеска възраст от една страна на мотивите, нивата и формите на агресия, а от друга, на социалните и индивидуални предиктори на агресия информират практиката на педагози и психолози. В юношеска извадка е извършена оценка на типовете агресия (A. Buss & M. Perry) и на типичните начини на реагиране в конфликтна ситуация на К. Томас. Установени са статистически значими междуполови различия по всички компоненти на агресия с изключение на четири измервани компонента на агресия – физическа агресия, словесна агресия, гняв. По отношение на връзката между формите на агресивност и стиловете на реагиране при конфликти, установихме значими правопропоционални корелационни връзки между словесната агресия и стиловете на компромис и избягване, както и между гнева и стиловете на конфронтация и сътрудничество.

Ключови думи: агресивно и конфликтно поведение, юношество, училище, превенция

Abstract:

The studies of aggression in adolescence, on the one hand, on the motives, levels and forms of aggression, and the other, on social and individual predictors of aggression, inform the practice of educators and psychologists. An assessment of the types of aggression (A. Buss & M. Perry) and the typical ways of reacting in a conflict situation of K. Thomas (was carried out in an adolescent sample. Statistically significant gender differences do found in all components of aggression, except four measured components of aggression - physical aggression, verbal aggression, and anger. Regarding the relationship between forms of aggression and conflict response styles, we found significant proportional correlations between verbal aggression and compromise and avoidance styles and between anger and confrontational and cooperative styles.

Keywords: aggressive and conflict behavior, adolescence, school, prevention

Агресията в поведението на юношите попада неизбежно в социалния фокус на училището и семейството. Извън традиционните и класически подходи към нейните проявления, най-често неприемливи за обществото, в съображение с болката, вредата и загубата, които тя носи, агресията е не само проблем, но и инструмент на обществото. Ето защо е важно да се изследват не толкова интензивността, честотата и конкретните агресивни постъпки при юношите, те в крайна сметка са налични в социалния отзвук, в груповата рефлексия по

отношение на агресивността. Важно е да се потърси и изясни онази област в агресивния репертоар на младите хора, която функционира здраво, или способността за самоотстояване, за заемане на позиция и постигане на цел, умението за приспособяване в здрави граници, или т.нар. конструктивна агресивност.

Все повече се изследват конструктивните аспекти на феномена агресия. Изхожда се от следното: когато родителите превръщат агресията в табу, те спестяват на децата си болка, фрустрация или неприятни преживявания, а това затруднява придобиването на основни житейски умения. Усвояването на агресия в собствен преживелищен опит е особено значимо. Така болката идва като естествен резултат от опита на детето да направи нещо, за което тялото му още не е готово и то запомня това, без да бъдат нарушени интегритета, любопитството, самоуважението и амбицията му (Юл, 2017). Агресията е естествен принцип в поведението на децата (Nenniger, Frey, 2013).

Агресивността е модел на поведение, при който личността демонстрира неприязън, понякога груба сила спрямо другия с намерение да бъде наранен или да му се навреди. Включват се още обида, присмех, иронично подхвърляне, подигравка, злепоставяне, физическа болка и дори убийство, а инцидентно причинената болка, следвана от извинение, не се възприема като агресивен акт, тъй като липсва злонамереност (Джалдети, Василев, Стаматов, 1992).

Агресивното поведение е индикатор за степента на толерантност и хуманност в дадено общество. То е критерий за сензитивността на неговите членове относно съдържанието на междуличностните отношения. Агресивността най-често е свързана с конфликтите, противопоставянето и противоборството на различни идеи, разбирания, ценности. Тя би могла да бъде алтернативно средство за разрешаване на конфликтното противопоставяне при децата с девиации. Наличието на агресивни действия и/или агресивни постъпки определя агресивната личност като девиантна (Манчева, 2017).

Агресията, агресивността, агресивните действия (актове) предполагат проявление на различна агресивна енергия. Агресията е феномен на човешкото поведение с различни характеристики. Агресивността се интерпретира като черта, нагласа, а агресивните действия, или актове, са в аспекта на краткотрайната, обективно измерима психофизиологична активност.

В дългосрочна перспектива във времето се изгражда *агресивно разстройство в поведението*. При него детето преживява редица от диференцирани промени като началните проявите са тривиални които постепенно се трансформират в по-сериозни проблеми. Франц и Улрике Петерман (2017) дефинират няколко етапа на формиране на агресивното разстройство: а) дефицити в семейните взаимоотношения; б) реакция на социалното обкръжение на детето; в) реакция на детето към ситуацията въщи и в училище; г) прилагани обществени санкции.

Изследванията показват двойствена тенденция в развитието на юношеската агресия. Първата се изразява в постоянно нарастване на относителния дял на агресивните прояви във възрастта 12-17 години. паралелно на общото нарастване, агресивните прояви се различават по форма и болезненост на последиците от тях. В дългосрочен план най-динамично нараства относителния дял на по-малко деструктивните форми за сметка на физическите нападки, злонамерения тормоз и откритото насилие. По време на юношеството развитието на социалните умения и самоконтрола водят до преструктуриране на агресивното поведение –увеличава се относителното тегло на социално приемливите форми с по-ниска тежест на причинената вреда. С други думи по-голяма част от юношите се научават да осъществяват агресивните си цели в рамките на установените норми и да избягват възможните санкции на откритата злонамереност със значими болезнени последици. Усъвършенстваното умение за самоконтрол добавя по-

AGGRESSION, CONFLICTS AND PREVENTION IN A SCHOOL ENVIRONMENT

инструментален и релационен характер на агресивните действия като възрастова норма. Агресията се използва като инструмент за контрол и регулиране на взаимоотношения, отколкото като начин пряко и персонално да се засегне съперника или жертвата (Loeber, Hay, 1997; Loeber, Stouthamer-Loeber, 1998; Karriker-Jaffe et al., 2008).

Научните изследвания и анализи върху агресивното поведение са мотивирани да предложат стратегии на предотвратяване на агресията сред децата. Включването и съвместяването на всички фактори, повлияващи агресивността в училищния живот осигурява правилна превенция (Artinopoulou, 2001). В съвременната ученическа среда на общуване агресивните отношения са естествен елемент на субкултура – учениците не се чувстват сигурни в училището, а вербалното насилие нараства още в началните училища (Petropoulou, Papastylianou, 2001). Нарастват агресивните действия (Andreou, 2000), прилагат се принудителни методи за нараняване на връстници (Torregrosa, 2011).

Днес се наблюдава стремителен ръст на агресивността сред децата и младежите. В репрезентативно изследване на агресивното и предизвикателно поведение на ученици в гимназиална възраст се установява, че 64 % от анкетираните ученици си спомнят, че са чупели нещо в момент на яд, 57 % от тях твърдят, че могат да ударят някого, ако са ядосани, 93% от тях отговарят с НЕ на съждението: “От време на време не мога да се справя с желанието да причиня вреда на другите“, което авторите тълкуват като показател, че агресията и злонамереността не е неумишлена. 85 % от учениците споделят за съученици, които демонстрират грубо отношение, блъскат, удрят, ритат останалите. 73 % споделят за съученици, които разпространяват клюки, слухове, обиди, снимки или клипове в социалните мрежи, което съответства на вербална агресия. Най-често учениците имат проблеми с родители, приятели, учители. Техният отговор на агресивен акт е, че 41 % от изследваните избягват съответната ситуация, а 34 % от тях отвърщат със същото. Според учениците причини за конфликт между тях и учителите учениците са слаби оценки, отсъствия, липса на уважение. Двама от изследваните съобщават за агресивно поведение между техните родители. 60 % от тях смятат, че насилието над учители е престъпен акт. 40 % от тях не са съгласни с това (Сиракова, 2016).

При момчетата преобладава физическата и индиректната агресия, а при момичетата агресивното недоверие. Момчетата предпочитат физическата сила, лесно участват в „бове“ и караници. Те по-лесно приемат другия човек като съперник за разлика от момичетата, които по-често отправят агресивни заплахи от момчетата. Момичетата по-лесно проектират враждебност към останалите и приемат, че другите им причиняват повече вреда, отколкото те на тях, предпочитат да говорят зад гърба на другия, да го злепоставят, но не и да влязат в открита битка. Те изпитват по-честа вина след агресия за разлика от момчетата. Междудличностните отношения при момчетата имат егоистична и агресивна линия на поведение, а момичетата са в по-голяма степен подозрителни, зависими и дружелюбни. Техните отношения са по-многообразни, а при момчетата общуването има по-голяма конкретика (Манчева, 2018: 26-28).

Междудличностният конфликт е частен случай на взаимодействие между хората в процеса на общуване и съвместна дейност. В него намират израз потребностите, целите, ценностите, мотивите, нагласите, интересите, емоциите, волята, интелекта на всички участващи. Възникват и се поддържат напрегнати отношения, в които хората проявяват своя характер. Те възприемат и обясняват конфликтната ситуация по уникален, персонифициран начин. Най-срещани при междудличностните конфликти са взаимните обвинения, нападки, спорове и защита. Непосредствено включен е целия спектър на човешките взаимоотношения. Емоционалността

заменя съдържателните аспекти на конфликта. Добре адаптираната към социална среда личност използва различни стилове в зависимост от съдържанието на външния конфликт (Марков, 2013).

Превенция на агресивното и конфликтно поведение в юношеска възраст

Превенцията на агресията и насилието в училище традиционно е система от мерки за предотвратяване от нежелани бъдещи събития, включващи насилие и противообществени прояви. Превенцията е прицелена в незапочнал, но очакван и предотвратим процес, също така и към започнало и нежелано събитие във фаза, в която все още може да бъде овладяно. Превенцията се осъществява на три нива: а) *първична* – предпазване от нововъзникващи проблеми (универсални интервенции), за да се осуети необходимостта от корекция като тя е насочена към деца без агресивни прояви, или 80-90% от децата в училище; б) *вторична* – индивидуални интервенции, работа със специфични групи и планове за управление на поведението, прилагани към ученици в риск, или 5-15 % от всички; и в) *третична* – интензивни интервенции, които напускат границите на училището и стигат до семейството, те са насочени към учениците в най-висок риск (1-7%), които имат хронично проблемно поведение.

Съществуват програми за превенция от различен характер, провеждани на законодателно, обществено, регионално-училищно ниво с диференцирана ефективност. Р. Стаматов (2014) обобщава възгледите за превенция на агресията по Барон и Дан Олуес в следните препоръки:

- Преосмисляне на същността на агресивността.
- Ограничаване на моделите, които я представят позитивно.
- Редуциране на условията, насърчаващи агресивността.
- Обуздаване на сблъсъците.
- Въвеждане на неагресивни модели в потенциално съдържащи насилие ситуации.
- Повишаване на чувствителността към агресията и болката, която тя причинява.
- Насърчаване на стремежа да бъде преодоляна агресията.
- Въвеждане на правила по отношение на агресивността.
- Оказване на морална подкрепа на жертвата.

Общите принципи за превенция на агресивното поведение в училище следва да предвиждат:

- Въздействие върху факторите, повишаващи риска от агресивни прояви на индивидуално, групово и организационно ниво.
- Образователни практики и психологическо подпомагане в училище.
- Обединение на учители, ученици, административен персонал, родители в превантивните дейности по отношение на агресията и насилието, за да бъдат максимално постигнати поставените цели.
- Създаване на позитивен климат в училище и подобряване на материално-битовите условия.
- Повишаване на квалификацията на учителите в аспекта на справяне с агресивно, предизвикателно поведение и конфликтни ситуации (Сиракова, 2016).

AGGRESSION, CONFLICTS AND PREVENTION IN A SCHOOL ENVIRONMENT

Със средствата и възможностите на различни парадигми и терапевтични подходи могат да бъдат моделирани и адаптирани в училищна среда превантивни и образователни практики за справяне с проблемите на агресията, конфликтите и възрастовите особености на юношите.

Цел

Целта е да се установят нивата и характеристиките на агресивното поведение и връзката ѝ със стиловете на поведение в ситуации на конфликт при юноши на възраст от 15 до 18 години.

Хипотези

Агресивността на юношите е свързана със стиловете на поведението в конфликтни ситуации.

1. Съществува полово-диференцирани различия във формите на агресивност при юношите и в стилове им на поведение при конфликти;
2. Момчетата в по-голяма степен проявяват гняв и физическа агресия в сравнение с момичетата;
3. Момичетата в по-голяма степен от момчетата проявяват враждебност и словесна агресия;
4. Агресивността е свързана позитивно със стилове на поведение при конфликт като приспособяване и сътрудничество.

Методология

Изследването е реализирано с информирано съгласие на директора на училището и родителите. Проведено е доброволно и анонимно с участието на 50 деца (25 момичета и 25 момчета) на възраст между 15 и 18 години по метода на случайния подбор. Използвани са два психологически въпросника:

- Тест за измерване на агресивността на Arnold H. Buss и Mark Perry. Въпросникът е създаден за изследване на личностни характеристики, разкриващи агресивността като елемент от човешкото поведение. Измерва четири аспекта на агресивността: физическа агресия (ФА), словесна агресия (СА), гняв (Г), враждебност (В). Тестът е продължение на въпросника за измерване на агресивността. Отговорите представляват самооценъчни скали (по Манчева).
- Тест за изследване на типичните начини на реагиране в конфликтна ситуация на К. Томас. Всеки един от начините на реагиране в конфликтна ситуация характеризира различна типология на поведение, която може да се разглежда като индивидуален стил (по Карагъзов).

Резултати

На таблица 1 са представени резултатите от статистическа процедура Т-тест за две независими извадки (*Independent samples T-test*) за установяване на статистически значими междуполови различия по отношение на видовете агресивност.

Таблица 1. Междуполови различия по формите на агресивност и според стиловете на поведение в конфликтни ситуации при юношите (N=50)

	пол	N	Mean	t	SD	p
физическа агресия	момчета	25	5,44	2,628	2,416	0,012
	момичета	25	3,6	2,628	2,533	0,012
словесна агресия	момчета	25	2,52	-4,027	1,122	0,000
	момичета	25	3,72	-4,027	0,979	0,000
гняв	момчета	25	4,88	3,351	1,833	0,002
	момичета	25	3,44	3,351	1,121	0,002
враждебност	момчета	25	4,36	-0,483	2,038	0,631
	момичета	25	4,64	-0,483	2,059	0,631
конфронтация	момчета	25	8,16	1,372	2,409	0,176
	момичета	25	7,32	1,372	1,886	0,177
сътрудничество	момчета	25	7,2	1,708	2,415	0,094
	момичета	25	6	1,708	2,549	0,094
компромис	момчета	25	6,8	-1,118	3,685	0,269
	момичета	25	7,92	-1,118	3,390	0,269
избягване	момчета	25	6,4	-0,803	2,986	0,426
	момичета	25	7,04	-0,803	2,637	0,426
приспособяване	момчета	25	7,56	0,403	1,635	0,689
	момичета	25	7,28	0,403	3,062	0,689

След прилагане на статистическа процедура Т-тест за две независими извадки (Independent samples T-test) с цел установяване на статистически значими междуполови различия по компонентите на агресивност (таблица 5) се констатираха значими различия по следните скали: *физическа агресия*, по силно изразена при момчетата (M=5,44; SD=2,416), отколкото при момичетата (M=3,6; SD=2,533); *гняв* отново по-изразен при момчетата (M=4,88; SD=1,833), отколкото при момичетата (M=3,44; SD=1,121). Словесната, или вербална агресия е по-характерна за момичетата (M=3,72; SD=0,979) спрямо момчетата (M=2,52; SD=1,122). По скала *враждебност* статистически значими различия между половете не се установяват.

На същата таблица е видно, че не се установяват статистически значими различия между двата пола по отношение на прилаганите от тях стилове в конфликтни ситуации. Не може да заключим, че някой от проучваните стилове, в значима степен е по-характерен за единия от двата пола. Резултатите от Т-тест за две независими извадки (Independent samples T-test) доказват напълно втора работна хипотеза и частично първа и трета работни хипотеза.

AGGRESSION, CONFLICTS AND PREVENTION IN A SCHOOL ENVIRONMENT

След прилагане на статистическа процедура Корелационен анализ по Пиърсън (Pearson's correlation) бяха установени следните значими корелации:

Словесната агресия е в правопрпорционална корелация със стиловете на *компромис* ($r=0,381$; $p<0,005$); и *избягване* ($r=0,293$; $p<0,005$); при конфликт. Проявите и нарастването на вербалната агресия в групата на юношите е свързано с предпочитание към компромисния стил и избягването. Тази зависимост показва частична, ограничена способност за отстъпчивост в ситуация на противоборство и склонност да се напусне конфликта. Агресивната проява се изчерпва или свежда основно до вербализация.

Гневът е свързан правопрпорционално със стиловете на *конфронтация* ($r=0,403$; $p<0,005$) и *сътрудничество* ($r=0,310$; $p<0,005$), и обратно пропорционално със стила на *избягване* ($r=-0,408$; $p<0,005$) в конфликтна ситуация. Тази зависимост е ценна, тъй като е логично гневът да е пряко свързан с конфронтирането, да усилва конфронтацията. Позитивната връзка със стила на сътрудничество е съвсем различна посока на поведение, тази корелация показва, че нарастването на гнева при юношите е свързано с избор на конструктивен стил, ориентиран към разрешаването на проблема, стил, който допуска кооперативност. Може да се интерпретира като маркер за здраво отношение към агресията, самоотстояване. Обратнопропорционалната връзка между гнева и избягването разкрива нежелание за сътрудничество, напускане на зоната на конфликта, до което се стига с нарастване на възбудата, яда и раздразнението в аспекта на гнева.

Обратнопропорционални са корелациите между *враждебността* и стиловете на *компромис* ($r=-0,557$; $p<0,001$), *избягване* ($r=-0,615$; $p<0,001$), *приспособяване* ($r=-0,365$; $p<0,005$). Враждебността се свързва приоритетно с нанасянето на вреда. Тази връзка показва, че с нарастване на враждебността се редуцира избора на поведение в компромисен, избягващ и приспособяващ стил (по Т. Килмън). Колкото по-враждебна е нагласата на юношите (зложелателна, ненавистна, сърдита, озлобена), толкова по-малко склонни са към сътрудничество и стремеж да изгладят и разрешат конфликтната ситуация. Същевременно колкото по-висока е степента на враждебност, толкова по-малко склонни са да напуснат ситуацията, те „стоят“ психологически в нея чрез враждебността си.

Таблица 2. *Резултати от корелационен анализ (Pearson's correlation) за установяване на връзката между компонентите на агресивност и прилаганите стилове на поведение в конфликтни ситуации.*

		конфронтация	сътрудничество	компромис	избягване	приспособяване
ФА	Pearson					
	Correlation	-0,022	-0,066	-0,025	-0,019	0,096
	Sig. (2-tailed)	0,878	0,647	0,864	0,898	0,506
	N	50	50	50	50	50
СА	Pearson					
	Correlation	-0,042	0,029	,381**	,293*	0,184
	Sig. (2-tailed)	0,771	0,839	0,006	0,039	0,201

	tailed)					
	N	50	50	50	50	50
Г	Pearson					
	Correlation	,403**	,310*	-0,254	-,408**	-0,072
	Sig. (2-tailed)	0,004	0,029	0,075	0,003	0,619
	N	50	50	50	50	50
В	Pearson					
	Correlation	0,08	-0,107	-,557**	-,615**	-,365**
	Sig. (2-tailed)	0,579	0,459	0,000	0,000	0,009
	N	50	50	50	50	50

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed) *p < 0.05

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed) ** p < 0.01

Тези значими зависимости доказват основната хипотеза, издигната от нас и частично четвъртата работна хипотеза (корелацията между гняв и сътрудничество).

Обобщение

Резултатите потвърждават основното предположение, че съществува връзка между агресивността при юношите (15-18 годишни) и стратегиите на поведение, които те реализират в случаите на конфликти. Стойностите на отделните компоненти на агресия са в стойностите на груповата норма и под нея, груповият процент на агресивност е нисък, като в него най-силно изразени са гневът (15,7%) и враждебността (19,6%).

По отношение на типичните начини на реагиране в конфликтни ситуации при 11,8% от изследваните доминира компромисния стил. Останалите стилове се прилагат слабо, в стойности под нормата и в приблизително до почти равно съотношение: конфронтация при 4% от учениците, сътрудничество при 3,9%, избягване при 3,9% и приспособяване при 4% от изследваните лица.

Установихме статистически значими междуполови различия по три от общо четири измервани компонента на агресия – физическа агресия, словесна агресия, гняв. По отношение на враждебността значими различия по пол няма. Момчетата в по-голяма степен проявяват физическа агресия и гняв. Момичетата в по-голяма степен проявяват словесна агресия. Нашите резултати повтарят вече докладвани данни за тези зависимости между полово-ролевия стереотип и агресивността (Манчева, 2018: 26-28; Сиракова, 2016). Няма значими различия по пол в стиловете на реагиране в конфликтни ситуации.

Потвърдена е напълно 2-ра работна хипотеза и частично 1-ва и 3-та работни хипотеза.

По отношение на връзката между формите на агресивност и стиловете на реагиране при конфликти установихме значими правопропоционални корелационни връзки между словесната агресия и стиловете на компромис и избягване, както и между гнева и стиловете на конфронтация и сътрудничество. Тези зависимости показват ограничена, занижена способност за отстъпчивост в ситуация на конфликт и нагласа за бягство, за физическо или психологическо

AGGRESSION, CONFLICTS AND PREVENTION IN A SCHOOL ENVIRONMENT

напускане и оттегляне от ситуацията. Също така приоритизиране на вербалното изразяване на агресията, там където отчитаме такава.

Правата корелация между гнева и стила на сътрудничество разкрива позитивен аспект на агресията. Усилването на гнева е свързано с избор на конструктивен стил, тъй като сътрудничеството предполага коопериране, интерес към разрешаване на проблема или стълкновението. Този резултат може да се свърже с два типа тенденции, докладвани в научната литература. Първо, изследванията на Loeber, Hay (1997), Loeber, Stouthamer-Loeber, (1998) и Karriker-Jaffe et al. (2008), които отчитат, че с възрастта равномерно нарастват по-малко деструктивните форми на агресивни прояви за сметка на физическите нападки, злонамерения тормоз и откритото насилие. Авторите обясняват това с развитието на социалните умения и самоконтрола, характерни за юношите, и с това, че те се научават да реализират агресивните си цели в рамките на утвърдените социални норми, т.е. агресията се прилага като инструмент за регулиране и контрол на взаимоотношения повече, отколкото като инструмент за пряко посегателство и вреда. И второ, концепцията за благородна, положителна агресия на Д. Чавдаров (2008), според който тя се придобива и е форма на съществуване. Благородната агресия е съотносима със стремежа към постижение, при нея няма жертви. Тези тенденции разкриват перспективата на здравата агресия. Именно така интерпретираме позитивната корелация между гняв и стил на сътрудничество, показана в нашата юношеска извадка.

Обратнопропорционални корелации установихме между гнева и стила на избягване, както и между враждебността и стиловете на компромис, избягване и приспособяване. Негативната връзка между гнева и стила на избягване маркира отказът от сътрудничество и оттеглянето от конфликта.

Възрастово обусловена характеристика на периода на юношеството са вътрешните конфликти, предпоставени от несъответствието между потребности и възможности. В стремежа си да преодолеят колебливото настроение, тревожността, чувството на неадекватност и малоценност, депресията, юношите прибегват до груб език, участие във вандалски прояви, бягства училище, наркотици и алкохол. Това поведение показва ниска самооценка, поради което е обект на специално внимание. Констатирано по полов признак при юноши е, че момчетата са по-уязвими в своята самооценка, имат по-негативно отношение към себе си и по-ниска самооценка. Момчетата са по-независими от чуждото мнение, а момчетата са по-конформни (Папазова, 2006: 47-48). Тази възрастово-психологическа специфика гравитира около агресивността и агресивното поведение в определени прояви. Нашите резултати могат да бъдат анализирани в този контекст, тъй като избягването като стил на поведение при конфликт е релевантно на широк спектър от прояви като груб език, вандалски прояви, бягства от училище и т.н.

Резултатите от корелационния анализ потвърждават напълно основната хипотеза и частично 4-та работна хипотеза.

Заклучение

В настоящото емпирично изследване се доказва връзката между агресивността и стиловете на реагиране в конфликтни ситуации при юноши на възраст между 15 и 18 години. На групово ниво агресивните прояви са във и под нормата, а общата агресивност е ниска. Юношеската извадка е съставена на доброволен принцип за участие до постигането на равно съотношение по пол, а резултатите са удовлетворяващи от гледна точка на психо-социалния аспект на развитие и социалната адаптация на учениците.

Анализът на компонентите на агресивност и полово-диференциалните различия очертават вече познати на науката зависимости. Със сигурност може да се каже, че агресията, макар и ниска на общия фон, е изразявана – вербално, чрез гняв и враждебност. Като най-значим и положителен резултат отчитаме правопрпорционалната зависимост между гнева и стила на сътрудничество. Тя доказва, че гневът може да функционира и да се трансформира в характеристика на конструктивно поведение по време на конфликт. Подходът на сътрудничество по правило е насочен към разрешаване на проблема, не към социалните отношения, и е присъщ на неформални лидери, личности, които умеят да контролират себе си и да регулират поведението на другите. Сътрудничеството предполага изграден самоконтрол.

Препоръки за превенция на агресията и конфликтите

Колаборация на родители, учители, психолози и ученици в обсъждане на ценностите, които предаваме на децата си посредством образованието и възпитанието.

Обсъждане и редуциране на ползата, която носи агресивното поведение в определени ситуации, иницирано от училищния психолог или учителя в групови сесии с участие на юношите и/или техните родители.

Минимизиране на предшестващи агресията фактори като фрустрация, пренаселеност, насилие в медиите и др. в училищната институция и у дома.

Въвеждане на практики в резон с научните изследвания по проблемите на конфликтите, агресивността и агресивното поведение при юношите – например използване на неагресивни модели в потенциално конфликтна и агресивна среда.

Планиране и провеждане на тренинги за управление и преодоляване на агресивното поведение и конфликтите.

Системна психо-диагностика на емоционалното състояние, агресивното поведение и стиловете на реагиране при конфликти на учениците на възраст от 15 до 18 години.

References

Andreou, E. (2000). Bully/Victim problems and their association with psychological constructs in 8 to 12year-old Greek school children. *Aggressive Behavior*, 26,49-56

Artinopoulou, B. (2001). *Bia sto sxoleio. Ereynes kai politikes stin Eyrwpi*. Athina: Metaixmio

Kargiozov,I. (1998). *Diagnostika na deviatsiite v povedeniето*. [Diagnosis of behavioral deviation]. Blagoevgrad.

Katherine, J. Karriker-Jaffe, Vangie, A. Foshee, Susan, T. Ennett & Chirayath, Suchindra. (2008). The Development of Aggression During Adolescence: Sex Differences in Trajectories of Physical and Social Aggression Among Youth in Rural Areas. *Journal of Abnormal Child Psychology* volume 36, Article number: 1227. Retrieved from:

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2773662/?Similarpmc>

Loeber, R., Hoy, D.F. (1997). Key Issues in the Development of Aggression and Violence from Childhood to Early Adulthood. *Annual Review of Psychology* 48(1):371-410. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/14163798_Key_Issues_in_the_Development_of_Aggression_and_Violence_from_Childhood_to_Early_Adulthood

Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (1998). Development of juvenile aggression and violence: Some common misconceptions and controversies. *American Psychologist*, 53(2), 242–259. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.53.2.242>

AGGRESSION, CONFLICTS AND PREVENTION IN A SCHOOL ENVIRONMENT

Mancheva, R. (2017). Diagnostika na lichnosta s deviantno povedenie [Diagnosis of the personality with deviant behavior]. SWU "Neofit Rilski" Publishing House, Blagoevgrad, pp.133-135.

Mancheva, R. (2018). *Взаимосвязь между агрессией и самооценкой межличностных отношений подростков, Актуальные проблемы педагогики и психологии*. [Relationship between aggression and self-evaluation of interpersonal relations of teenagers, Current problems of pedagogy and psychology].Moskva, МГИК, ISBN 978-5-94778-462-6, pp. 22-29

Markov, K. (2013). *Konfliktologiya*. [Conflictology]. NBU "Vasil Levski", Veliko Tarnovo.

Nenniger, P., Frey, A. (2013). Autonomy and self-direction in childhood education. In A.-S. Antoniou & B. D. Kirkcaldy (Eds.), *Education, Family and Child and Adolescent Health* (pp. 253–271). Athens: Diadrassi

Papazova, E. (2006). *Unoscheska samoostenka I psihologichen tip*. [Adolescent self-esteem and psychological type]. Psychological research, volume 2, Sofia. Downloaded May 2020 from:

<http://www.journalofpsychology.org/phocadownloadpap/2-2006-previews/2-2006-4-preview.pdf>

Petropoulos, N., Papastylianou. A. (2001). *Morfes epithetikotitas, Vias kai diamartirias sto sxoliko xoro*. Monografia. Athina: Paidagogiko Institutouto- EPEAK

Peterman, F. Peterman, U. (2017). *Rabota s detsa s agresivno povedenie* [Working with children with aggressive behavior], Sofia, IC. Iztok- Zapad.

Sirakova, L. (2016). *Agresivno i predizvikatelno povedenie na unoschite kam utchitelia* [Aggressive and defiant behavior of adolescents towards the teacher]. In *Pedagogicheski Novosti* magazine. Downloaded in May 2020 from: <http://pedagogicnews.uni-ruse.bg/agresivnoto-i-predizvikatelno-poved/>

Stamatov, R. (2014). *Dentska psihologia*, [Child psychology]. IC "Hermes", Plovdiv.

Stoyanova, S., Peneva, I. (2014). *Metodichesko rakovodstvo za provejdane na empirichni psihologicheski izsledvania* A methodological guide for conducting empirical psychological research. "Neofit Rilski" Polytechnic, Blagoevgrad.

Torregrosa, S. Maria, Candido J. Ingles & Jose M. Garcia-Fernandez (2011). "Aggressive Behavior as a Predictor of Self-Concept: A study with a Sample of Spanish Compulsory Secondary Education Students", *Psychosocial Intervention*,20(2): 201-212.

Chavdarov, D. (2008). *Agresiyata: Ot dvigatel na progressa do brutalno nasilie*. [Aggression: From an engine of progress to brutal violence], Sofia.

YI, I. (2017). *Agresiyata*. [The aggression], Plovdiv, IC Janet 45 OOD.

Jaleti, A., Vasilev, V., Stamatov, R. (1992). *Psihologia*, [Psychology]. IC,Prosveta.